

ЗАПОВІДАННЯ ПРИРОДИ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

В. І. ГЕТЬМАН, кандидат географічних наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
E-mail: w.getman@pochta.ru

Анотація. Наслідком все більшого зростання глобального антропогенного впливу стало планетарне явище фрагментації природних ландшафтів. Ландшафтами із відносно збереженим природним різноманіттям є і ландшафтні комплекси національного природного парку «Слобожанський» у Харківській області. У статті проаналізовано ретроспективні передумови формування непростих відносин у системі «людина – природа» після заселення Слобідської України з XVII ст.

Ключові слова: *Національний природний парк, екосистема, ресурси, флора, фауна.*

Актуальність. Створення й організація природно-заповідних територій та об'єктів різного категоріального рівня і режиму охорони є традиційною та ефективною формою природоохоронної діяльності в Україні і входить до основних напрямів державної політики в галузі екологічної безпеки. Природоохоронні території, повністю або частково вилучені з господарського використання, мають виняткове значення для збереження біотичної і ландшафтно-різноманітності як основи нормального існування (функціонування) природного середовища. Особливо важливе місце у складі природно-заповідного фонду (ПЗФ) вони посідають для підтримання допустимого екологічного балансу на території Харківщини – однієї з найбільших за площею областей України з достатньо трансформованими ландшафтами. Порівняно з іншими областями відсоток заповідності (відношення площі об'єктів ПЗФ до загальної території) у Харківській області незначний (усього 2,3% станом на 01.01 2011) [4].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слобідська Україна, яку представляє нині насамперед Харківщина (а також прилеглі частини Сумської та Луганської областей), здавна славна своїми розлогими лісостеповими та степовими ландшафтно-природними місцевостями. Серед історично-географічних країв ще кілька століть тому (на середньовічній мапі) Слобожанщина була барвистим природно-етнографічним куточком на сході Лівобережної України, запилені дороги якої босоніж сховає наш перший філософ-інтелектуал

Григорій Савович Сковорода. Це був край неймовірної краси сільської природи (із золотавими соняшниками і плетеними тинами біля побілених із призьбами хат), самобутніх народних звичаїв і традицій, теплового побуту. Місцеві сільські пейзажі гармонійно доповнювалися дерев'яними хрещатими церквами, які переважно знищені, на жаль, у суворі 30-і роки минулого століття. Це були неповторної архітектури, із пластикою українського бароко, церкви, на масивних зрубках яких високо до неба здіймалися мініатюрні маківки бань [7].

На сьогодні найбільш значущими для збереження природного різноманіття є ландшафтні комплекси, як еталонні, так і унікальні, розташовані в басейні річки Мерла, що перетинає (як ліва притока р. Ворскла) Богодухівський та Краснокутський райони Харківської області. Тут розташована низка найважливіших природних комплексів лівобережного Лісостепу України. Це широкі плакорні плато на західних відрогів Середньо-Руської височини, які гармонійно поєднуються з елементами річкових долин: крутосхилами, заплавами, терасами, діючими річищами, старицями, болотами, а також суходільними луками тощо.

Результати дослідження та їх обговорення. Ще із середини XVII ст. почалося заселення нинішньої Слобожанщини українцями з Правобережжя (Наддніпрянщини), які переселялися на вільні землі – «слободи», рятуючись від поневолення й пригноблення з боку польських і місцевих феодалів. Тут не було податків, повинностей, панщини. Жилося вільніше і затишніше, без панів.

На заселення краю великий вплив мали місцеві природні умови, зокрема річки, понад якими перш за все селилися слобожани. Видатний історик Слобожанської України, ректор Харківського університету, академік Всеукраїнської академії наук Д. І. Багалій (1857-1932) писав: «Оселяючись на пограниччі зі степом, мусили новосельці рятуватись від набігів татарських банд річками, лісами, болотами... Ліс трохи затримував заселення, але разом з тим захищав осілого переселенця від ворожих нападів... Лісу тоді було незмірно більше, ніж тепер. Багато лісів було по Удаю, Ворсклі, Мерлі. На мапі Боплана показано великий ліс від Охтирки на Ворсклі до Мерли... За лісами починається степ... З лісу слобожани споруджували дерев'яні кріпості... нищилося багато лісу також на буди, гуті, бурти, вітряки, млини і винниці... Садки з пасіками були часто першими оселями – хуторами. Край був багатий диким звіром: у лісах водилися зубри, ведмеді, вовки..., соболі, куниці, борсуки, видри, горностаї, лосі, вепри; у степах – сайгаки і дикі коні. У річках було дуже багато риби» [1, с. 17-18].

Велике значення на Слобожанщині мало також бджільництво – пасічництво і бортництво, пов'язані з лісами і луками. Хліборобство велося на вільних степових землях, яких тоді було вдосталь. На степах і луках випасалися гурти корів, волів, коні, отари овець.

За історичними відомостями, група переселенців «черкас» (так називали в Московії українців – з-під Черкас) із Задніпрянщини (з м. Корсуня) оселилася в 1651 р. «по оврагам Краснокутским под защитою лесов». Словосполучення Красний Кут означало «мальовничий куток», що говорить про живописність цих місць. З кінця XVIII ст. з'являється назва поселення Краснокутськ. Приблизно тоді ж були засновані неподалік розміщені слободи Мурафа та Колонтаїв [6].

У XVIII ст. (за козацької доби) Слобожанщина входила до складу Гетьманщини як відносно автономного державного утворення під протекторатом Росії. У часи царювання Катерини II слобідський просторовий і соціальний устрій та українське козацтво загалом (Слобожанські полки) були скасовані, а землі та угіддя слобожан влада віддала у власність російському служивому дворянству та новоявленій шляхті з української козацької старшини.

За військові заслуги тут отримав помістя Назар Каразін – батько славнозвісних в історії Слобожанщини братів Василя та Івана Назаровичів. Василь Назарович Каразін – засновник Харківського університету, автор першого проекту ліберальної російської конституції, письменник і винахідник. Сучасники називали його українським Ломоносовим. Іван Назарович прославився як видатний акліматизатор, засновник Краснокутського дендропарку. Парк засновано ним у 80-90 роки XVIII ст. біля хутора Основ'янці. Нині це парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення площею 13,6га в смт Краснокутськ.

Ліси Надмерлянщини у XVIII ст. частково ще лишалися казенними (державними), але з часом більша їхня частина стала поміщицькими. Катерина II скасувала заборону вирубок приватних лісів, яку наклав Петро I заради кораблебудування [6].

Вирубкування лісів, розорювання ґрунтів не були обмежені жодними правилами. Особливо ці процеси проявилися в період розвитку буржуазних форм господарювання. На Богодухівщині і Краснокутщині у другій половині XIX ст. особливого масштабу набрали цукрове і спиртове виробництва, на потреби яких вирубували ліси, розорювали степові ділянки.

Однак окремі (свідомі) землевласники і промисловці (Кеніг Л.Е., Харитоненко П.І.) стали меценатами-аматорами природи. За їхньої опіки були створені Шарівський і Наталіївський парки, які сьогодні є окрасою природно-заповідного фонду Харківщини як парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. З ініціативи таких меценатів проводилися досліді з акліматизації нових деревних порід, зберігалися цінні лісові масиви тощо [5].

З метою збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів Указом Президента України від 11 грудня 2009 р. на території Краснокутського району було створено національний природний парк (НПП) «Слобожанський» площею 5244га. Крім нього,

на Харківщині створені і функціонують ще два національні природні парки: у межах Зміївського та Первомайського районів – «Гомільшанські ліси» (14314,8га), де зберігаються лісостепові екосистеми долини р. Сіверський Донець, і на території Дворічанського району, уздовж русла р. Оскол (притоки Сіверського Дінця) – «Дворічанський» (3131,2га), де охороняються природні комплекси крейдяних крутосхилів.

НПП «Слобожанський» розміщений на лівобережжі р. Мерла. Рельєф поверхні являє собою спадисту до річки хвилясту рівнину з долинами її приток, балками, улоговинами, ярами тощо. Заплави р. Мерли та її притоки Мерчика раніше були покриті густими заростями верб – попелястої (*Salix cinerea* L.), тритичинкової (*S. triandra* L.), ламкої (*S. fragilis* L.), а також вільхи чорної, або клейкої (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.). Зараз вони займають значно менші площі. Низькі, надмірно вологі ділянки заплав вкриті заростями осок, рогазів, комишу лісового (*Scirpus sylvaticus* L.), куги озерної, або схеноплекта озерного (*Schoenoplectus lacustris* (L.) Palla), очерету звичайного, або південного (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.). Трапляються півники болотні (*Iris pseudacorus* L.). По берегах річки розростається м'ята водяна (*Mentha aquatica* L.). Під захистом чагарників ростуть розрив-трава звичайна (*Impatiens noli-tangere* L.), шоломниці звичайна (*Scutellaria galericulata* L.) і списолиста (*S. hastifolia* L.) тощо [2].

До заселення Слобожанщини піщані тераси Мерли і Мерчика були суцільно вкриті лісами. Про це свідчать поодинокі, випадково збережені вікові дерева сосни звичайної (*Pinus sylvestris* L.). Скорочення площ, зайнятих борами, є наслідком згаданих вище невідрегульованих вирубок лісу. Це призвело до утворення голих пісків і формування на них вторинного трав'яного покриву, характерного для піскових степів і збоїв.

Фауна регіону НПП «Слобожанський» до цього часу залишається мало вивченою. Перші відомості про звірів, які заселяли цю територію, наведено в «Описах Харківського намісництва» (1785).

Основне ядро тваринного світу становлять лісові мезофіли, серед яких виявлено низку рідкісних видів, занесених до Європейського червоного списку, Червоної книги України. Серед комах відомі мнемозина (*Parnassius mnemosine*), жук-олень, або рогач звичайний (*Lucanus cervus*), вусач-червонокрил Келлера (*Purpuricenus kaehleri*), подалірій (*Ipchilides podalirius*), бражник дубовий (*Marumba quercus*), ксилокопа звичайна, або бджола-тесляр звичайна (*Xylocopa valga*), турун чорний (*Carabus (Trachycarabus) estreicheri*); серед земноводних – квакша звичайна (*Hyla arborea*); серед рептилій – веретільниця ламка (*Anguis fragilis*), гадюка звичайна (*Vipera berus*). Серед птахів зазвичай зустрічаються орел-карлик (*Hieraaetus pennatus*), шуліка чорний (*Milvus korschun*), голуб-синяк (*Columba oenas*), сова сіра (*Strix aluco*). Серед звірів живуть у цих місцях

червонокнижний горностаї (Mustela erminea), борсук (Meles meles) та ін. [8].

Висновки і перспективи. Створення й організація природно-заповідних територій та об'єктів у Харківській області з її високим відсотком антропогенних, змінених людською діяльністю, ландшафтів є надважливим завданням для збереження екологічної рівноваги у східному регіоні України.

Особливо значущими для збереження природного різноманіття є ландшафтні комплекси, розташовані в басейні річки Мерла, на північному заході Харківської області, у середній частині Слобожанщини як історично-географічного краю.

З метою збереження природних екосистем та історико-культурних комплексів на Харківщині створено три національні природні парки: «Гомільшанські ліси», «Слобожанський» і «Дворічанський».

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків : Дельта, 1993. – 255 с.
2. Вовк О. Г. Рослинний світ Харківської області / О. Г. Вовк, О. В. Філатова, В. В. Тверетінова // Рідний край. – Харків : ХДПУ, 2-е вид., 1999. – С. 17-24.
3. Гетьман В. І. Українська модель національного парку / В. І. Гетьман // Зелені Карпати, №1-2, 2011. - С. 24-27.
4. Гетьман В. І. Національні природні парки України / В. І. Гетьман // - К. : Редакція газет природничо-математичного циклу, 2012. – 128 с.
5. Клімов О. В. Природно-заповідний фонд Харківської області / О. В. Клімов, О. Г. Вовк, О. В. Філатова. – Харків : Райдер, 2005. – 304 с.
6. Краснокутськ. Збірник архівних документів і матеріалів / Головний ред. А. І. Епштейн. – Харків : Фоліо, 1994. – 96 с.
7. Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII- XVIII віків / С. Таранушенко // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К. : Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 44-80.
8. Червона книга України. Тваринний світ. – К. : Вид-во Глобалконсалтинг, 2009. – 624 с.

References

1. Bagaliy D.I. The history of Slobidska of Ukraine / D.I. Bagaliy. - Kharkiv: Delta, 1993. - 255 p.
2. Vovk O.G. Herba World of Kharkiv region / O.G. Vovk, O.V. Filatova, V.V. Tveretinova // Ridniy kraj. - Kharkiv: HDPU, 2nd edition, 1999. - P. 17-24.
3. Getman V.I. The Ukrainian model of National Park / V.I. Getman // Zeleni Karpati, №1-2, 2011. - P. 24-27.
4. Getman V.I. National Natural Parks of Ukraine / V.I. Getman // - K: Redaktion of newspapers of naturally-mathematical cycle, 2012. - 128 p.
5. Klimov O.V. Natural areas of Kharkiv region / O.V. Klimov, O.G. Vovk, O.V. Filatova. – Kharkiv: Rider, 2005. - 304 p.

6. Krasnokutsk. Collection of arkhiv documents and materials / Chief ed. A.I. Epstein. - Kharkiv: Folio, 1994. - 96 p.
7. Taranushenko S. Architectural monuments of Slobozhanshchina XVII-XVIII centuries / S. Taranushenko // Questions of history of architecture and construction machinery Ukraine. - K: Derzhbudvydav SSR, 1959. - P. 44-80.
8. Red Book of Ukraine. Fauna. - K: Publishing by Globalkonsalting, 2009. - 624 p.

ЗАПОВЕДАНИЕ ПРИРОДЫ В СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

В. И. Гетьман

Аннотация. Следствием постоянно возрастающего глобального антропогенного влияния стало планетарное явление фрагментации природных ландшафтов. Одними из относительно сохранным природным разнообразием являются ландшафтные комплексы национального природного парка «Слобожанский» в Харьковской области. В статье детально анализируются ретроспективные условия формирования непростых взаимоотношений в системе «человек – природа» после заселения Слободской Украины с XVII ст.

Ключевые слова: *Национальный природный парк, экосистема, ресурсы, флора, фауна.*

NATURE BEQUEST IN SLOBODA UKRAINE. HISTORICAL CONTEXT

V. Getman

Abstract. The result of the increased anthropogenic global influence has become a planetary phenomenon of fragmentation of natural landscapes. One of the relatively preserved natural systems of landscape diversity is national park «Slobozhanskiy» in the Kharkiv region. The article analyzes the retrospective prerequisites for the formation of not simple relationship in the system «man - nature» after the settlement of Sloboda Ukraine in the XVII century.

Keywords: *National park, ecosystem, resources, flora, fauna.*